

ELENA BALIUTYTĖ

„Tyliosios rezistencijos“ metafora ir prisitaikymo strategijos sovietmečio literatūros kritikoje

Anotacija: Straipsnyje, remiantis šiandieninės kultūros situacija, bandoma naujai pažvelgti į sovietmečio lietuvių literatūros kritiką. Polemiškai svarstoma „tyliosios rezistencijos“ metaforos vartojimo galimybė bei kritiko laikysenos sovietmečiu tipai. Vietoj dviejų skirčių – pasipriešinimo ir kolaboravimo – straipsnyje laikomasi trijų: pasipriešinimo, prisitaikymo, kolaboravimo. Sovietmečio literatūros kritiką priskyrus prisitaikymo pozicijai, aiškinamasi, kaip ji reiškesi tekstuose. Šiuo aspektu plačiau analizuojami Vytauto Kubiliaus studijiniai straipsniai, rašyti 8–9-uoju dešimtmečiais. Išryškinami tarybiškumo intarpai, aiškinamasi publikacijos vietos, laiko bei kitų aplinkybių įtaka jų atsiradimui.

Raktažodžiai: sovietmetis, literatūros kritika, „tylioji rezistencija“, Vytautas Kubilius, prisitaikymas, Ezopo kalba.

Pradėjus antrąjį nepriklausomos valstybės dešimtmetį, tebėra aktualu atsigręžti į pusę amžiaus trukusią sovietinę okupaciją ar kolonizaciją, kaip dabar vis dažniau linkstama pavadinti aną laiką, ir iš naujo įvertinti jo palikimą, reflektuoti kultūros, meno, literatūros ir jos kritikos tekstus. Sovietinio laiko peržiūra yra būtina, nes visuomenės požiūris į praeitį yra esmingai susijęs su jos tapatumu bei ateities vizija. Tokiais argumentais savo dėmesį sovietmečiui pastaruoju metu motyvuoja ne vienas kultūrologas¹.

Straipsnyje kvestionuojama pozicija, kuri neigia sovietmečio viešajame diskurse buvus opozicinę nuostatą, ir teigiama būtinybė į to meto kultūros reišk-

1 Vytautas Rubavičius, „Sava sovietinė patirtis – suvokimas ir nutylėjimas“, *Kultūros barai*, 2003, Nr. 11, p. 13–20; Vytautas Rubavičius, „Nomenklatūrinės atminties diskursas ir tapatumo politika. I“, *Kultūros barai*, 2007, Nr. 9, p. 6–12; Vytautas Rubavičius, „Nomenklatūrinės atminties diskursas ir tapatumo politika. II“, *Kultūros barai*, 2007, Nr. 10, p. 12–18; Almantas Samalavičius, „Postkomunistinės visuomenės atmintis ir amnezija“, in: *Europos kultūros profiliai*, sudarė Almantas Samalavičius, Vilnius: Kultūros barai, 2007.

kinius žvelgti diferencijuotai, laikantis sovietinės tikrovės atžvilgiu ne dvejetainę laikysenos (kolaborantas–rezistentas) galimybes, kuria remiasi ginčijama nuostata, bet papildant šią priešpriešą trečiuoju nariu – mediacijos–pristaikymo pozicija. Pastaroji realybėje reikšėsi daugybe variantų: vieni iš jai priskirtinų reiškinių gali būti arčiau rezistencinio tipo, kiti – labiau panėšėti į kolaboravimą, dar kiti būti „neutralūs“ ir t.t.; šiaip ar taip, kiekvienu atveju sovietmečio kultūros reiškinius pagal santykį su sovietine ideologija reikia vertinti konkrečiai. Straipsnyje šiuo aspektu bandoma analitiškiau pažvelgti į Vytauto Kubiliaus kritikos tekstus, tiksliau, į jo 8–9-ojo dešimtmečio studijinius straipsnius.

Kad santykis su sovietmečiu šiuo metu yra problemiškas, liudytų ir gausiai publikuojami sovietiniam nomenklatūriniam elitui priklausiusių asmenų memuarai. Prisiminimai tam tikru mastu yra formuojamas procesas, tad kritiškas dėmesys jiems būtinas. Žurnalo *Metai* redakcijos surengtame pokalbyje „Atmintis be atminties“ (2006, Nr. 11), skirtame aptarti sovietmečio veikėjų atsiminimų knygas², daugiausia nerimo pašnekovams (Vytautui Rubavičiui, Jūratei Sprindytei, Virginijui Gasiliūnui, Regimantui Tamošaičiui) kėlė nemažos dalies prisiminimų autorių pastangos iškreipti tikrovę, vaizduojant save patriotais, kovotojais už tautiškumą ir valstybingumą. Galėtume sakyti, jog taip galbūt reikiąsi autorių kaltės kompleksas, kad taip, gal net nesąmoningai, jie teisinasi, ir toje subjektyvioje jų „teisybėje“ neižvelgti nieko labai pavojingo dabarčiai. Bet Rubavičius, kaip turbūt ir dera politologui, tendencingai iškreiptoje atmintyje mato buvusių nomenklatūrinio elito atstovų sąmoningą visuomeninį interesą: įtvirtinti savo legalumą šiandien, t.y. įteisinti savo sluoksnio išlaikytą politinę ir ekonominę galią. Todėl suprantamas jo ir kitų pokalbininkų noras demaskuoti šiuos nomenklatūrai priklausiusius, jo įvardijimu, „tyliusius rezistentus“. Tokiame kontekste ironiškas šios metaforos vartojimas yra suprantamas. Tačiau stebina tai, kad Rubavičius ironišką metaforos vartoseną naudoja ir, jo žodžiais, sovietmečio akademiniam ir kultūros elitui apibūdinti, visai jo nediferencijuodamas ir nekonkretizuodamas. Esą tai šis elitas ėmęs skleisti paveikią „tyliosios rezistencijos“ ideologiją, kurią įtvirtinanti ir mano studija *Laiko įkaitė ir partnerė: Lietuvių literatūros kritika 1945–2000* (2002). Niekaip nesutikčiau, kad toje pačioje Rubavičiaus ironizuojamos „tyliosios rezistencijos“ pusėje liktų

2 Pokalbyje minėtos Alfonso Bieliausko atsiminimų knygos, Liongino Šepečio *Neprarastoji karta* (2006), Vytauto Astrausko *Įrėminti laike* (2006), Vlado Būtėno *Cė Ka: Kelias į 1988-uosius* (2003) ir kt.

LKP CK sekretorius Lionginas Šepetys ir, sakykim, Albertas Zalatorius, Vytautas Kubilius ar kiti mano knygoje plačiau aptarti literatūros kritikai. Nemačiau, kad „tyliosios rezistencijos“ metafora negalėčiau apibūdinti sovietmečiu socialistiniam realizmui oponavusiųjų kritikų. Žinoma, jie patys nesigarsino esą opoziciški ar sudarą alternatyvios kritikos kryptį, bet jau tuomet Kubilių taip apibūdino oficialiajam metodui atstovaujįs kritikas Kazys Ambrasas, su kuriuo šiuo atveju būtume linkę sutikti. Realybėje egzistavo labiau ideologiškų ir mažiau ideologiškų kritikų grupės, kurios viešajame diskurse reiškėsi kartu; tie kritikai, kuriuos priskiriu socialistinio realizmo opozicijai, savo darbuose stengėsi laikytis mokslinio kanono, arba, to paties Ambraso žodžiais, „išradinėjo subjektyvistines metodologijas“³. O tai, kad jų darbai, nors ir su tam tikrais kliuviniais bei nuostoliais, vis dėlto buvo spausdinami, automatiškai juk nesulygina jų su nomenklatūriniu ideologinės kritikos variantu. Taip, jie neskelbė antitarybinių šūkių, neragino kovoti prieš tarybų valdžią; jie nebuvo rezistentai, tad „tyliaisiais rezistentais“ juos galime įvardinti tik metaforiškai – epitetas tai ir pabrėžia. Ši samplaika imta vartoti turbūt nusižiūrėjus į dailėtyrininkų metaforą „tylusis modernizmas“⁴, įvardijusią 7–8-uoju dešimtmečiu prasidėjusį sovietmečio meno modernizavimąsi. Juk žvelgiant į sovietinį laikotarpį akivaizdu, kad socialistinio realizmo „teorija“ beveik nekito, tačiau visų sričių meno praktika patyrė ryškia modernėjimo raidą⁵. Ne išimtis ir meno kritika. Vis dėlto, kad būtų aiškiau, nuo metaforų grįžkime prie griežčiau apibrėžtų sąvokų.

Pirmaisiais nepriklausomybės metais vyravo nuomonė, kad sovietmečiu buvo dvi elgesio galimybės: pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas. Ši pozicija, pavyzdžiui, dominavo 1995 m. Vilniuje įvykusios Pasaulio liuanistų bendri-

3 Svarbu pastebėti, kad valdžia totalitarinio diskurso žaidime „subjektyvistines metodologijas“ toleravo galbūt ir dėl to, jog jas „dengė“ socialistiniam realizmui ištikimi kritikai. Dviejų komandų žaidimo principo tuomet buvo laikomasi sudarant straipsnių rinkinius, tvirtinant redkolegijas, parenkant oponentus disertacijoms ir t.t. Natūralu, kad vėlesnis žaidėjų išmontavimas yra skausmingas ir, moralės požiūriu, jautrus dalykas. Juolab kad atidžiau pažvelgus, ideologinių kritikų stovykla irgi nebūtų vienalytė: vieni, atlikdami žaibolaidžio funkciją, gal net galėjo jaustis atlieką „patriotinę“ misiją; kiti galbūt manė nuoširdžiai stovį socialistinių idealų sargyboje, tretį galėjo tiesiog atidirbinėti už nomenklatūrinę privilegijas.

4 Plačiau žr. Elona Lubytė, „Sudarytojos žodis: Kodėl katalogas tapo knyga“, in: *Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962–1982*, Vilnius: Tyto alba, 1997, p. 9–23.

5 Plačiau žr. Rimantas Kmita, „Lietuvių poezijos modernėjimas sovietmečiu: bandymas konceptualizuoti“, *Literatūra*, Nr. 48 (1), 2006, p. 8–25.

jos konferencijos pranešimuose, publikuotuose leidinyje *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: Pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas* (1996). Įdėmiau įsižiūrėjus į sovietmečiu gyvenusių ir kūrusių žmonių elgesio strategijas bei taktikas, opozicinis modelis, kai vieni laikomi įkaitais, kiti – partneriais, ar – tik rezistentais ir kolaborantais, ar – tik rezistentais ir prisitaikėliais, darosi nebepakankamas. Arčiau tiesos būtų supratimas, kad buvę herojai tuo pat metu yra ir įkaitai, ir partneriai. Tačiau pagal kokius kriterijus būtų galima objektyviau nustatyti, kurie iš jų būtų arčiau herojaus, kurie – antiherojaus? Pasiremsime Zalatoriaus patirtimi: „Vadinasi, visa esmė, ar žmogus ėjo tik iki leistinos ribos, ar rizikavo žengti žingsnį už jos. Rizikavo, nes žinojo, kad nuo to jam gyvenimas tik pasunkės“⁶. Išvengti supaprastinančios priešpriešos padėtų minėtoje konferencijoje Kęstučio Girniaus pasiūlyta trilypė skirstymo schema,

pagal kurią individas gali priešintis, prisitaikyti, kolaboruoti. [...] Trilypė schema, pabrėždama labiausiai paplitusios laikysenos, būtent prisitaikymo, ir kitų dviejų nuostatų skirtumą, leidžia tiksliau apibūdinti praeitį ir sutelkti dėmesį į prisitaikymo rūšis, apimtį, paskatas ir galimus pateisinimus.⁷

Turint omeny sovietmečiu publikuotą literatūrą ir literatūros kritiką, apie pasipriešinimą ar rezistenciją tiesiogine žodžio reikšme kalbėti nėra pagrindo. Lieka prisitaikymas, kuris, pasak Girniaus, gali būti mažiau ar daugiau garbingas, bei kolaboravimas, kuris jo straipsnyje apibūdinamas, greta galimų kitų, šiais veiksmais: a) aktyvus dalyvavimas ar atsakingų pareigų ėjimas okupanto valdžios ir organizacijų struktūrose, b) žmonių išdavimas ar įskundimas saugumo organams, c) viešas valdžios nusikaltimų teisinimas⁸. Mūsų svarstomos problemos atveju aktualiausia yra prisitaikymo pozicija. Jos spektras platus: čia patektų ir „įkaitai“, ir dalis kolaborantų nepasiekusių „partnerių“; prisitaikymas, arba konformizmas, vis dėlto nėra tas pats, kas kolaboravimas. Taigi opozicinė, arba, atsargiau kalbant, mažiau ideologizuota kritika, patenka į prisitaikymo zoną, ir socialistinės ideologijos ženklų joje taip pat surastume ne vieną, ypač jei kritiko

6 *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: Pasipriešinimas ir /ar prisitaikymas*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 210.

7 Kęstutis Girnius, „Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, *Naujasis židinys*, 1996, Nr. 5, p. 268.

8 *Ibid.*, p. 269.

viešojo diskurso pradžia sutapo su pirmuoju pokario dešimtmečiu. Daugiausia tokių ženklų turbūt esama Kubiliaus kritikoje⁹ – ne tik dėl to, kad jis debiutavo 1949 m., bet ir todėl, kad jo kritikos prigimty slypėjo kažkoks „triukšmingas opozicionieriškumas“, dėl kurio jam teko daug kartų nukentėti, o po to atgailauti – tiek kalbomis, tiek tekstais.

Provokuojantis pradas slypi pačiame Kubiliaus rašymo stiliuje, kurį *Dienoraščiuose* jis pats įvardijo publicistiškumu. Šiuo aspektu įdomu palyginti Kubiliaus ir Zalatoriaus rašymo manieras. Antai pastarasis straipsnyje „Putojantys srautai ir žemos užtvankos“ (1967) metais anksčiau už Kubilių kritiškai įvertino Sovietų Sąjungos mastu išgarbintą lietuvių vidinio monologo romaną, tačiau rašytojų triukšmas kilo tik po Kubiliaus straipsnio 1968-aisiais. Zalatorius romanistams priekaištuoja iš esmės dėl tų pačių dalykų kaip Kubilius, labiausiai – dėl vidinio monologo romano socrealistinio „turinio“, disonuojančio su modernia forma, kuri dėl to lieka „tuščia“, neveikianti. Bet Zalatorius kalba ne „nuo kalno“, ne kaip teisėjas, o kaip dialogu suinteresuotas pašnekovas. Jis kalba, girdėdamas kitą, atsižvelgdamas į galimus kontrargumentus, norėdamas įtikinti, prieiti prie bendros tiesos; jis kritiškas, bet neprovokatyvus.

Prisitaikymo zonoje, į kurią patenka ir tie, kurie stengėsi oponuoti sistemai, ir jos socrealistiniai adoratoriai, vėl kristalizuojasi dvi stovyklos; Girnius siūlo skirties kriterijumi laikyti santykį su moksliniu kanonu bei santykį su partijos ir valdžios struktūromis. Abi šios stovyklos jau yra pažįstamos, tad kokių nors netikėtumų naujasis skirstymas šiuo požiūriu nežada. Tačiau svarbu tai, kad prisitaikymo perspektyva skatina niuansuočiau pažvelgti į sovietmečio tekstus, atkreipti dėmesį ne tik į akibrokštus oficialiajai ideologijai, bet ir į prisitaikymo strategijas, susijusias su daug įvairių aplinkybių. Pažiūrėkime, kaip iš šios perspektyvos atrodo Kubiliaus darbai, juolab kad jau publikuoti jo laišakai (*Lauksiu atsakymo*, 2006) bei *Dienoraščių* I-asis tomas (1945–1977), iš kurio žinome jo tikrąją savijautą. Galbūt skamba paradoksaliai, bet tarybiškiausi pirmuoju pokario dešimtmečiu parašyti Kubiliaus darbai prisitaikymo strategijų požiūriu yra mažiausiai įdomūs. Prisitaikymas visada slepia savyje dvilypumą –

9 *Dienoraščiuose* jis pats į nuostolius nurašė ištiso dešimtmečio savo darbus: biografinę apybraižą *Teofilis Tilvytis* (1956), straipsnių rinkinį *Mūsų rašytojai* (1958), kandidatinę disertaciją *Revoliucinė lietuvių poezija 1870–1907 metais* (1958), monografiją *Julius Janonis* (1962). Pagal kolaboravimui skirtino elgesio kriterijus Kubilius pirmuoju pokario dešimtmečiu būtų kolaborantas.

tarybiškumą ir antitarybiškumą, o tuometiniai Kubiliaus tekstai tokio susidvejinimo nerodo. Genriko Zimano¹⁰ išgarsintą Kubiliaus recenziją „Kurti kovingą, gyvenimišką poeziją“ (1953) rašė įsitikinęs „revoliucijos kareivis“ (taip Kubilių vadino kolegų studijų metais). Tačiau reikia pripažinti, kad drąsos jam netrūko: pradedantis kritikas užsimojo ne tik prieš pradedančiuosius poetus Vacį Reimerį, Vladą Grybą, Valeriją Valsiūniene, Juozą Macevičių, Antaną Jonyną, bet ir prieš neliečiamuosius tarybinius klasikus Antaną Venclovą ir Eduardą Mieželaitį. Recenzija parašyta su „revoliuciniu aistringumu“, įsitikinus savo tiesa. Kritikas kaltina poetus, kad jie rašo idiliškus, o ne kovingus kūrinis, kad jie abejingi tarybinei tikrovei ir dėl to eilėraščiuose nėra jausmo, tik aprašinėjimai, kad jie nesistengia pavaizduoti „turtingo tarybinių žmonių vidinio pasaulio“, neplečia temų rato ir t.t.

Atrodo, Kubilius pradžioje nuoširdžiai įtikėjo socializmo ideologų deklaruojama „ateities romantika“. Jo aktyviam, iniciatyviam būdai imponavo kovos, maišto, nerimo būsenos, tapusios komunizmo statytojo emblemomis. Pirmojo ideologinio lūžio metu inteligentiškumas Kubiliui ėmė asocijuotis su miesčioniškumu, sustabarėjimu; jis ėmė slopinti savyje kritinės refleksijos poreikį, niekino save už svyravimą, nuošalės poziciją, norėjo būti aktyvus. Vilkių gimnazijos bendraklasiui Zenonui Šimanskiui, grįžusiam iš tremties po dešimties metų lageryje, 1955 m. rašė:

Aš Tau nenoriu meluoti, per šiuos pastaruosius metus aš nuoširdžiai troškau atiduoti save tam reikalui, kuriuo Tu netiki, prieš kurį kovojai. Mane visada (nuo pirmųjų universiteto metų) ėdė neapykanta inteligentiškam suglebimui, fariziejiskumui, šlykščiam prisitaikymui, o taip pat nesugebėjimui apsispręsti. Man norėjosi stovėti aiškioje linijoje, jausti į save nukreiptą miesčionijos tulžį ir pačiam pergyventi atakos prieš senąjį pasaulį įkvėpimą, džiaugsmą, sunkumą. [...] Aš žinau, kad abejonė – tai

10 Replika „Formalizmo atrūgos“, pasirodžiusi 1953 m. rugsėjo 26 d. *Tiesoje*, buvo anoniminė, išspausdinta skyrelyje „Iš paskutinio pašto“ su rubrika „Mums rašo“. „Laiško“ pradžia ir pabaiga leistų manyti, kad rašė ne paprastas „liaudies“ atstovas, o direktyvines galias turintis specifinis „skaitytojas“, kuriam „*Susipažinus* [išskirta cituojant – EB] su straipsniu paaikškėja, kad jis parašytas visai ne ta tema, apie kurią kalba antraštė“, ir kuriam dėl to neišku, „kodėl LTSR Tarybinių rašytojų sąjungos laikraštis *Literatūra ir menas*, jo redakcinė kolegija taip vaišingai atidaro savo puslapius panašių formalistinių atrūgų gromuliojimui“. Kad tekstą, pasiskundus kažkuriam iš kritikuotųjų autorių (Kubilius spėjo, jog Antanui Venclovai, žr. Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai*, p. 279), parašė Zimanas, buvo vieša paslaptis.

smilkimas, o man ne kartą (ir dabar) norisi veikti, dirbti iš pasiutimo, gyventi taip, kad drebėtų nuo įtamos kaip kulkosvaidis.¹¹

Aktyvumo dvasia, slypėjusi Kubiliaus charakteryje, neišblėso ir vėliau, stūmė jį į kompromisą jau praregėjus. Beje, *Dienoraščiuose* trūksta įrašų kaip tik iš to „revoliucijos kareivio“ laikotarpio (1951–1963). Gal tai irgi patvirtintų, kad tuo metu Kubilius buvo vientisas ir jam nereikėjo „miesčioniškos“ dienoraščio terapijos. Įrašai atsinaujina 1964 m.; tuomet pasirodė jo straipsnių rinkinys *Naujų kelių ieškant*, su kuriuo paprastai siejama Kubiliaus tikrosios kritikos pradžia, arba, dabar sakytume, prasideda prisitaikymo žaidimas, trukęs iki 1988-ųjų. Jis ir bus mūsų tyrimo objektas.

Kaip tik nuo 1964 m. *Dienoraščiuose* prasideda kritiška ideologiškai susidvejinusio individo savirefleksija.

Vėl rašau apie kovingumą. Rašau apie visuomeniškumą. Agituoju, kad poetas būtų už kažką atsakingas. Bet ar tai tikrai mano mintis. Ar aš taip galvoju? Juk aš galiu rašyti, kad poetui nieko daugiau nereikia, išskyrus jo paties „aš“, jo paties sąmones ir pasąmones. Toks keistai prieštaringas esi. Nežinai, kas tavo, o kas ne. Ir tos pažiūros, kurių krateisi, jos dabar sulindę į tave.¹²

Tokių įrašų, liudijančių Kubiliaus sąmonės hibridiškumą, *Dienoraščiuose* daugybė, bet mūsų uždavinys – įdėmiau įsižiūrėti į prisitaikymo strategijas pačiuose kritikos tekstuose. Hibridiškumo paieškas paskatino Aleksandro Žolkovskio straipsnis „Prisitaikymo menas“, kuriame jis nagrinėja Michailo Zoščenkos, Ilfo ir Petrovo, Vasilijaus Aksionovo ir Bulato Okudžavos sovietinio meto kūrybą. Žolkovskį domino jų kūryboje pasiektas tarybiškumo ir antitarybiškumo hibridas¹³. Kritikos tekstas – ne tas pats, kas meninis, bet idėja atrodo sugestyvi. Šiuo atveju mus domina tarybiškumo intarpų ir individualaus stiliaus santykis: kaip jie adaptuojami; ar jie laikytini intertekstais; koks jų integravimo į tekstą

11 *Lauksiu atsakymo*: Vytauto Kubiliaus laišakai, parengė Janina Žėkaitė, Vilnius: Rašytojų sąjungos leidykla, 2006, p. 84–85.

12 Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai 1945–1977*, parengė Janina Žėkaitė, Jūratė Sprindytė, Vilnius: Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, 2006, p. 298.

13 Žг. Александр Жолковский, *Блуждающие сны и другие работы*, Москва: Наука, 1994, p. 31–53.

laipsnis ir t.t. Svarstant šiuos klausimus svarbu atsižvelgti ir į kitas aplinkybes: teksto žanrą, publikavimo vietą ir laiką. Tad skaitant sovietmečio kritikos tekstus, „rekonstruojant“ jų prasmę, t.y. verčiant juos į mūsų laiko kalbą, reikia išmanyti ano meto kontekstą, žvelgti į reiškinius istoriškai ir konkrečiai. Rubavičius yra atkreipęs dėmesį į ne vieną anuometinės kritikos dviprasmybę. Antai aiškindamasis, kodėl *Lietuvių literatūros istorijoje* (1982, t. 2) Antanas Miškinis ir kiti pokarines represijas patyrę bei „persiauklėję“ poetai pristatomi standesne ideologine retorika nei jaunesnių kartų kūrėjai, jis pats pamini svarbiausią priežastį – norą juos įteisinti viešajame diskurse. Kita vertus, Rubavičius pripažįsta, jog ir patys rašytojai „atidavė neišvengiamą duoklę (vaizdiniais, klišėmis ar savo kalbomis) ideologiniams reikalavimams“¹⁴. Tačiau totalitarinio diskurso plo-nybes atskleidžiantis svarstymas baigiasi netikėta Rubavičiaus išvada: pasirodo, atsižvelgdama į „tragišką rašytojų lemtį“ bei į „totalitarinio diskurso funkcionavimo ypatumus“ kritika turėjusi nepatvirtinti jų tarybiškumo: „Būtinio prisitai-kyimo veiksmą kritika pateikia kaip idėjinės brandos bei savivokos aktą“¹⁵. Bet tai ir yra straipsnyje minima „ideologinė vadinamosios priedangos funkcija“, būdinga daugeliui to meto kritikos tekstų. Negi tuomet (apie 1980-uosius, kai tie tekstai buvo rašomi) kritika būtų galėjusi viešumoje dekonstruoti „totalitari-nio diskurso funkcionavimo ypatumus“? Juk ji pati buvo toks pat „totalitarinio funkcionavimo ypatumais pasižymintis diskursas“, juolab kad buvo skirta kolek-tyviniam veikalui – akademinėi literatūros istorijai. Tarkim, jei Kubilius, kuris yra minimo istorijos skyriaus autorius, bent rankraščio stadijoje būtų bandęs atitarybinti minėtų poetų kūrybą, ar nebūtų taip jų įskundęs valdžiai?

Su tiesos sakymo–nesakymo dramatiiniu dvilypumu ar net daugialypumu padorus kritikas tuomet susidurdavo ne taip jau retai: pavyzdžiui, iššifruoti ar neiššifruoti ezopiškas kūrinio vietas? Interpretuoti ar palikti pačiam skaitytojui suvokti meninių tekstų pauzes, elipses? Violeta Kelertienė rašė, kad nepriklausomybės pradžioje jai buvo labai svarbu atskleisti paslėptas sovietmečio lietuvių literatūros tekstų prasmes, juolab kad „Literatūros kritikai, rašę sovietinėje Lie-tuvoje, [...] neįtardė laisvės rašyti apie politines literatūros potekstes“¹⁶. Albertas Zalatorius, Rimvydo Šilbajorio paklaustas, kas yra svarbiau – tiesa ar rašytojo li- kimas, pasakė: „Atsakyti tiesiai, kas svarbiau – tiesa ar rašytojo likimas, gana ke-

14 Vytautas Rubavičius, „Sava sovietinė patirtis – suvokimas ir nutylėjimas“, p. 17.

15 *Ibid.*

16 Violeta Kelertienė, *Kita vertus...*, Vilnius: Baltos lankos, 2006, p. 141.

blu. Žiūrint kiek reikia nusikalsti tiesai ir kiek tas likimas gali susikomplicuoti“¹⁷. Sovietmečiu kritikams iškildavo ir kitų moralinių kazusų, antai Kubilius *Dienoraščiuose* rašo, kad nesmagiai jaučiasi parašęs neigiamą recenziją apie Juozo Baltušio knygą¹⁸:

Parašiau apie Baltušį. Daug kas giria. Vis dėlto nuimta karūna. Pasakyta šiokia tokia tiesa. Bet kokiomis aplinkybėmis ji pasakyta? Tai atpildas už Amerikos įspūdžius¹⁹. Kitu atveju niekas nebūtų spausdinę. Ir, vadinasi, tu nors ir netiesiogiai, tesi politinis vėzdas.²⁰

Įdomu, kad panašią dviprasmišką situaciją prisimena ir Vanda Zaborskaitė, parašiusi neigiamą recenziją Antano Jonyno, Vlado Grybo, Juozo Macevičiaus pirmosioms knygoms. Normalioje situacijoje kaltės nebūtų jautusi, nes knygos jai nepatikusios.

Ar aš žinojau, bet pakankamai nesuvokiau situacijos, ar nežinojau, kad tie autoriai buvo pakliuvę į kritikos ugnį, dabar pasakyti negalėčiau. Ir vis dėlto aš, parašydama neigiamą recenziją, tapau tarsi įrankiu. Tai paliko kaltės jausmą [...] Jaučiausi negalinti autentiškai kalbėti.²¹

Tokia situacija profesorę paskatino atsisakyti kritikės pašaukimo ir pasukti į literatūros mokslo bei pedagogikos sritis. Literatūros mokslas, palyginti su kritika, buvo mažiau ideologizuotas, tačiau kritikoje, bent jau Kubiliaus atveju, jo žodis buvo autentiškesnis (jei cenzūros sąlygomis apskritai galima kalbėti apie viešo diskurso autentiškumą). Toliausiai nuo „autorinio“ žodžio buvo Kubiliaus tekstai, rašyti planiniams kolektyviniams Lietuvių literatūros ir kalbos instituto darbams, tarp jų ir literatūros istorijoms. Ideologiškai teisingais tekstais, sergamas budrios redaktorių akies, Kubilius ėjo tarnybą – baudžiamą, pasak *Dieno-*

17 Albertas Zalatorius, *Literatūra ir laisvė*, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 407.

18 Turbūt turima galvoje novelių knygos *Valiusei reikia Alekso* (1965) recenzija (*Tiesa*, 1965 10 31).

19 Baltušis buvo pakliuvęs į valdžios nemalonę už kelionių apybraižą *Tėvų ir brolių takais* (1962).

20 Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai*, p. 310.

21 Vanda Zaborskaitė, *Tarp istorijos ir dabarties*, Vilnius: Tyto alba, 2002, p. 609.

raščių. Apie santykį su tuose darbuose privalomomis „marksistinėmis aksiomomis“ rašė: „Neįdėdavai jokio savo minties turinio į tuos valdiškos frazeologijos šampus, kurie taip nusitrynė, kad, regis, ir skaitytojas jų turėjo nepastebėti“²². Lietuvos skaitytojas galbūt ir nepastebėdavo, nes jo sąmonė buvo pripratusi prie tokių šampų, tačiau emigracijos kritikai reaguodavo iš karto²³.

Taigi įdomiausias prisitaikymo strategijos turėtų būti ne kolektyviniuose planiniuose, o individualiuose darbuose. Tačiau pastaruosiuose taip pat esama įvairių prisitaikymo ir atsitolinimo formų: nuo paprasčiausių „perkūnsargių“ marksizmo-leninizmo klasikų citatų pavidalu iki Ezopo kalbos pavyzdžių. Iš karto galima pasakyti, kad nuoseklesnę Kubiliaus prisitaikymo raidą išvelgti nelengva. Gali atrodyti, jog po kokio nors jo straipsnio („Balio Sruogos dramaturgija“, 1957; „Vidinis monologas“, 1968; „Talento mįslės“, 1972) triuškinimo ar disertacijos nepatvirtinimo istorijos (1972–1978) tekstuose pagausėdavo tarybiškumo ženklų, vis dėlto kategoriškai šito neteigtume, nes vieni faktai tai patvirtintų, kiti – ne.

Dvilypės egzistencijos pradžioje, kurią sąlygiškai siejame su rinkiniu *Naujų kelių ieškant*, dar sunku atskirti, kur yra sąmoningos „pyliavos ciesoriui“, kur nuoširdus tarybiškumas. Pavyzdžiui, rinkinį pradantį straipsnį „Socialistinio humanizmo keliu“ (1961) įmanu perskaityti kaip autorinį Kubiliaus žodį – tai patvirtina jo romantizuotai pakilus, vientisas stilius. Be to, čia deklaruojamos socialistinės vertybės – socialinė lygybė, laisvė, individo aktyvumas, sąmoningumas – yra ir Kubiliaus vertybės. Galima manyti, kad Kubiliaus revoliucinio romantizmo patosas buvo autentiškas, slypėjo tiek jo charakteryje, tiek socialinėje patirtyje. Socialistinis humanizmas jam buvo svarbus dėl deklaruojamo veiksmingojo prado: „Visi kiti ‚humanizmai‘, paremti gražiais žodžiais, o ne darbais, yra tik fariziejiški muilo burbulai“²⁴. Kalbėdamas apie tai, ko lietuvių literatūrai trūksta, koks literatūros herojus būtų pageidautinas, Kubilius vaizduojasi savotišką hibridą: jis turėtų būti realistiškai sudėtingas, „normalus“ žmogus ir drauge turėti savyje

22 Vytautas Kubilius, *Literatūra istorijos lūžyje*, Vilnius: „Diemedžio“ leidykla, 1997, p. 329.

23 Antai Vytautas A. Jonynas recenzijoje apie Kubiliaus knygą *Žanrų kaita ir sintezė* (1986) rašė: „Apmuodžiausia, kad net kai ir užsimenama puse lūpų apie, sakysim, Beckettą, vadinamojo absurdo teatro analizėje neišsiverčiama be įprastinio *Glockenspielio*: ‚Mūsų literatūra stovi už devynių kalnų nuo žmonių susvetimėjimo, vienatvės ir bejėgiškumo pasaulėjautos, nuo istorijos akligatvių filosofijos.‘“ – Vytautas A. Jonynas, *Rinkiniai raštai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 395.

24 Vytautas Kubilius, *Naujų kelių ieškant*, Vilnius: Vaga, 1964, p. 8.

„plieninę vidaus spyruoklę, kuri daro jį komunizmo statytoju“²⁵. Sprendžiant iš *Dienoraščių*, Kubilius visą laiką savyje jautė „plieninės vidaus spyruoklės“ poreikį, jei ją suprasime kaip aiškią vientisos tvirtos asmenybės poziciją, kurioje glūdi veiksmo energija. Galbūt iš to pašąmoninio veiksmo ilgesio kulminaciniais teksto momentais atsiranda dinamiškos „veiksmo“ metaforos: smūgiai, sproginiai, mostai... – su niekuo nesupainiojama Kubiliaus stiliaus dalis.

Vėliau dvilypumas tampa akivaizdesnis. Šiuo aspektu pažvelkime į 8-ajame dešimtmetyje (tai vienas dramatiškiausių Kubiliui laikotarpių) rašytus studijinius straipsnius²⁶. Dauguma jų buvo skelbti kolektyviniuose straipsnių rinkiniuose *Šiuolaikinės kritikos problemos* (1975), *Šiuolaikinės prozos problemos* (1978), *Socialistinis realizmas ir šiuolaikiniai meniniai ieškojimai* (1981), *Lietuvių literatūra šiuolaikinėmis socializmo sąlygomis* (1986). Prieš tai kai kurie buvo publikuoti *Pergalėje*, o vėliau dar pateko į Kubiliaus rinktinę *Problemos ir situacijos* (1990) ar „ištirpo“ jo studijoje *Žanrų kaita ir sintezė* (1986). Taigi esama kelių to paties teksto redakcijų, kurias palyginus galima daryti kai kurias išvadas apie pritaikymo taktikos priklausomybę nuo publikavimo vietos bei netikėtai patirti, kad publikacijos laikas šiuo požiūriu nėra esminis dalykas. Antai pats „tarybiškiausias“ Kubiliaus tekstas (iš patekusiųjų į mūsų apžvalgos lauką) yra straipsnis „Aksiologinis požiūris į literatūros kūrinį“, išspausdintas 1986 m. išleistame kolektyviniame straipsnių rinkinyje *Lietuvių literatūra šiuolaikinėmis socializmo sąlygomis*. Kita vertus, tame pačiame rinkinyje paskelbtas kitas Kubiliaus straipsnis „Sąlyčiai su šiuolaikine užsienio literatūra“ tarybiškumo požiūriu yra beveik neutralus. Ar tai nuneigia publikavimo vietos reikšmę? Ne, tik iškelia papildomas svarbias aplinkybes. Bet iš pradžių skaitykime tekstus.

Straipsnyje „Humoras, paradoksas, groteskas“ Kubilius pakiliai įvertina Vytautės Žilinskaitės, Kazio Sajos, Juozo Grušo ir kitų kūrinius, slepiančius subtilią ironišką užuominų ir įgėlimų potekstę, ir akivaizdžiai solidarizuojausi su šiuo meninio mąstymo tipu:

25 *Ibid.*, p. 18.

26 Į apžvalgos lauką liko neįtrauktos Kubiliaus recenzijos bei monografijos. Iš pastarųjų mūsų požiūriui įdomiausia turėtų būti *Julius Janonis* (1962), juolab kad buvo ir antroji pataisyta bei papildyta knygos laida (1970). Jau atkūrus nepriklausomybę, Kubilius užsiminė, kad norėtų atnaujinti šią monografiją. Janonio asmenybė Kubiliui jaunystėje įkūnijo revoliucioniariaus idealą, į kurį norėjo lygiuotis. Iš recenzijų dėmesys ypač atkreiptinas į publikuotas *Tiesoje* (1964–1971 m. pasirodė vienuolika, iš jų keturios – 1965-aisiais) bei *Komuniste* (1967 m. – dvi).

Skirtingomis kryptimis judančios prasmės susidaužia tame pačiame vaizde, ir spro-gimas išmeta į viršų aštrias tiesos skeveldras. Matymo plokštuma staiga apsisverčia aukštyn kojom, ir tai, kas buvo tikra, gražu ir prakilnu, atsiduria minuso poliuje.²⁷

Problemiškas grotesko santykis su tarybine literatūra aptartas dviejose pa-straipose, kurios buvo reikalingos ne tekstui – ryšys su juo yra formalus, – o li-teratūros prižiūrėtojams. Jose pateikiami tarybinio ir Vakarų literatūros grotesko skirtumai yra turbūt sąmoningai nelogiški ir skamba kaip tarybiškumo parodija:

Groteskas mūsų mene turi kitą pagrindą – žmonių bendrumo, šviesios ateities pers-pektyvos, blogio įveikimo ir aktyvaus veiksmo idėjas [...]. Socialistinės visuomenės menas stengiasi humanizuoti pasaulį, todėl žmonių susvetimėjimo situacijos ir isto-riinio likimo absurdoi čia gauna aiškią išėities topografiją.²⁸

Panašaus tipo ritualinių tarybiškumo intarpų, kuriuos išmetus niekas esmin-giau nepasikeistų, esama ir kituose Kubiliaus straipsniuose. Antai „Šiuolaikinio poetinio mąstymo dėsningumai“ (straipsnis publikuotas kolektyviniame rinki-nyje *Socialistinis realizmas ir šiuolaikiniai meniniai ieškojimai*, 1981) prasideda nuo ideologinio lojalumo pareiškimų, prie kurių vėliau nebegrįžtama. Tarybinė lyrika įvardijama bendros priklausomybės įvardžiu „mūsų“, pabrėžiamas tarybi-nės lyrikos suprantamumo siekis, jos masinis skaitytojas, cituojamas Salomėjos Nėries eilėraštis:

„Tavo daina reikalinga, – / Kaip saulė, duona, vanduo“, – rašė S. Nėris 1940 m. vasarą, gimstant tarybinei lietuvių lyrikai. Toks išganingas jautimas, kad poetinis žo-dis girdimas ir suprantamas, kad jis dalyvauja istorijos eigoje, visada gaivino mūsų tarybinę lyriką. Šį jautimą suformavo socialistinio realizmo estetika – eilėraštis, kaip ir kiekvienas meno kūrinys, adresuojamas ne išrinktųjų saujelei, o masėms, yra jų minčių ir troškimų balsas, jų dvasinė atspirtis ir gražesnio rytojaus vizija.²⁹

27 Vytautas Kubilius, „Humoras, paradoksas, groteskas“, in: *Šiuolaikinės prozos problemos*, suda-rė Petras Bražėnas, Vilnius: Vaga, 1978, p. 162.

28 *Ibid.*, p. 167.

29 Vytautas Kubilius, „Šiuolaikinio poetinio mąstymo dėsningumai“, in: *Socialistinis realizmas ir šiuolaikiniai meniniai ieškojimai*, Vilnius: Vaga, 1981, p. 125.

Čia nėra jokios užuominos į kokį nors vertinimo dvilypumą, ironišką ar žaismingą atsirbojimą; priešingai – akivaizdi kritiko pastanga pabrėžti savo lojalumą, vartojant teigiamos konotacijos žodžius: *gimti, išganingas, gaivino*, remtis tuometine „masinio skaitytojo“ ideologema. Vis dėlto aišku, kad tai nėra nuoširdu ir autentiška – tai patvirtina tiek tarybiškumą pabrėžiančios stilistinės klišės, tiek tolesnis ideologiškai neutralus tekstas. Galima tik spėlioti, kodėl kritikui prireikė demonstratyviai patetiško „nuoširdumo“, bet įtikinamiausia versija – publikavimo vieta: Lietuvių kalbos ir literatūros instituto bei Rašytojų sąjungos Literatūros mokslo ir kritikos komisijos kolektyvinis straipsnių rinkinys, turėjęs demonstruoti šių institucijų lojalumą socialistinei ideologijai. Perspausdindamas šį straipsnį savo rinktinėje, Kubilius išmetė visą įžangą su tarybiškumo intarpais bei pasirinko pirmosios teksto publikacijos (išspausdintos *Pergalėje*, 1979, Nr. 11³⁰) pavadinimą „Lyrikos logika ar alogika“ (beje, pirmoje publikacijoje tos įžangos taip pat nebuvo, joje apskritai nematyti didesnės duoklės tarybiškumui). O „masinio skaitytojo“ ideologema kitur yra demaskuota paties Kubiliaus:

Nuovargio, abejonių, beperspektyviškumo dulkės vis tirščiau krinta ant senstelėjusių prometėjų [turima galvoje Mieželaičio karta – *EB*], kurie dabar gaižiai ironizuoja (nėra nieko nauja po šita saule) arba pamokslauja, kaip kitados jų priešininkai prieš du ar tris dešimtmečius (negalima atitrūkti nuo masinio skaitytojo).³¹

Ši citata iliustruoja kandų Kubiliaus stilių diskutuojant su savo „cecho“ brolija, kuris galėtų iš dalies paaiškinti kildavusius skandalus po garsiųjų jo straipsnių. Ir „Vidiniame monologe“, ir „Talento mįslėse“ kritikuojama ne valdžia, ne socializmas, o rašytojų nomenklatura, vidiniai „cecho“ papročiai, keliami miesčioniškos moralės ir talento klausimai. Nors Kubilius „Talento mįslėse“ rašo neįvardydamas konkrečių asmenų, tačiau mini tokius to meto literatūrinei aplinkai žinomus dalykus, kad jų veikėjai lengvai identifikuojami:

Kartais stebiesi, kiek daug veidų turi tas pats rašytojas: čia jis drabsto skundais savo literatūrinį mokytoją, o netrukus drožia patetiškai ašaringą kalbą prie jo kapo duobės [Juozas Baltušis apie Kazį Borutą – *EB*]; čia jis visam pasauliui šaukia apie neteisingai

30 Straipsnis taip pat publikuotas žurnale *Литературная учеба*, 1981, p. 107–115.

31 Vytautas Kubilius, *Žanrų kaita ir sintezė*, Vilnius: Vaga, 1986, p. 210.

užgautą ir sužalotą savo jaunystės mūžą, o kartu linksmai daužo vėzdu kitų pakaušius [Mieželaitis – EB].³²

Manoma, kad suinteresuotų kolegų ir ideologijos sargų kantrybės taureę perpildė ši straipsnio vieta:

Meno depersonalizavimo teorija gražiai išsprendžia paradoksalų uždavinį – kodėl rašytojas gyvenime gali būti baisus intrigantas, bailys, alkoholikas, o kūryboje – do-rovingumo ir taurumo apaštalas, kaip jis sugeba tuo pat metu dirbti informatoriumi, prokuroru ar žudiku ir rašyti švelnius eilėraščius vaikams.³³

Kubilius jautė tokių užuominų pavojingumą, tad bandė dėmesį nukreipti nurodydamas, jog čia jis cituojąs čekų rašytoją Mariją Majerovą³⁴; tačiau, kaip komentuoja *Dienoraščių* parengėja Janina Žėkaitė, *Nemuno* redaktorius, turbūt taupydamas vietą, nubraukė citatos nuorodą. Liko autorinis tekstas, koks iš tiesų ir buvo, nes nurodytame šaltinyje tik bendrai kalbama apie būdingesnius pasaulio rašytojų gyvenimo ir kūrybos neatitikimus.

Atsakomojo puolimo iniciatoriai, kaip ir ankstesniais kartais, buvo patys rašytojai, pasitelkę, žinoma, ir ideologijos sargus. Taigi pirminė konfliktų priežastis galėtų būti klasikinė kritiko ir rašytojo santykių įtampa, į kurią šiuo atveju dar įtraukiama ir socialistinio realizmo ideologija. Čia galima prisiminti iškalbingą faktą, kad minėtos replikos „Formalizmo atrūgos“ autorius Zimanas, tuo metu *Tiesos* vyriausiasis redaktorius ir LKP CK narys, savo vardu jos taip ir nepasirašė, norėdamas likti anoniminiu skaitytoju. Gal tai galėtų būti vienas iš atsakymų, kodėl Kubilius, periodiškai atsidurdavęs Rašytojų sąjungos ir valdžios nemalonėje, vis dėlto neprarado tarnybos Lietuvių kalbos ir literatūros institute bei buvo spausdinamas. Net „tuščiasis“ 8-asis dešimtmetis nebuvo visai tuščias: Kubiliaus knygos nebuvo leidžiamos, tačiau kelias į spaudą nebuvo uždarytas. Be to, tuo metu Kubilius daug spausdinosi Maskvos³⁵ bei

32 Vytautas Kubilius, „Talento mįslės“, in: *Problemos ir situacijos*, Vilnius: Vaga, 1990, p. 69.

33 *Ibid.*, p. 70. Čia galvoje turimas Kostas Kubilinskas – tą patvirtina Janina Žėkaitė (Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai*, p. 379).

34 „Билет в вечность“, *Вопросы литературы*, 1963, Nr. 10, p. 154.

35 Dažniausiai žurnaluose *Вопросы литературы*, *Дружба народов*, *Литературное обозрение*, *Литературная учеба*, savaitraštyje *Литературная газета* (Kubiliui už geriausią 1975 m. publikaciją buvo paskirta pastarojo premija).

kitų šalių, tada sąjunginių respublikų, leidiniuose: Latvijoje, Estijoje, Ukrainoje, Armėnijoje ir kt.

Kubiliaus straipsnis „Kritika – specifinis mąstymo būdas“, išspausdintas kolektyviniame rinkinyje *Šiuolaikinės kritikos problemos* (1975)³⁶, o rašytas tuo metu, kai autorius buvo „pabėgęs pas kryžiuočius“, t.y. kai publikavosi Maskvos leidiniuose, nepatvirtina hipotezės, jog po triukšmą sukėlusių „Talento mįslių“ jo tekstuose turėjo pagausėti tarybiškumo ženklų. Rašydamas apie stiprėjančią literatūros proceso intelektualizaciją, Kubilius vėl neiškenčia ironiškai neįgėlęs lietuvių romanistams dėl jų karingos laikysenos polemikoje apie vidinio monologo romaną: „kai net patys romanistai vis daugiau svarsto, kas sudaro lietuviškojo romano ‚nacionalinę mokyklą‘, negu rašo naujus romanus“³⁷. Palyginus šį tekstą su prieš trejus metus paskelbtomis „Talento mįslėmis“, akivaizdu, kad Kubiliaus prisitaikymo taktika yra gerokai „patobulėjusi“. Autorius kalba apie panašius dalykus: kad kritikos pareiga vertinti kūrinų kokybę, kad ji turinti palaikyti naujas, perspektyvias jėgas, kad privalo pati turėti stilijų ir t.t., tačiau vengia personalijų, teorinius teiginius iliustruoja literatūros mokslo autoritetų vardais, užbėgdamas už akių galimiems priekaištams giria oficialiąją metodologiją: „Marksistinė metodologija tampa nežinomybės pažinimo įrankiu, o ne apriorinio žinojimo demonstravimu; tai intelektualinei energijai kryptį duodanti jėga“³⁸. 1990 m. išėjusioje Kubiliaus straipsnių rinktinėje šis tekstas perspausdintas be žymesnių pakeitimų³⁹.

Stebėtis verčia kolektyviniame rinkinyje *Lietuvių literatūra šiuolaikinėmis socializmo sąlygomis* (1986) publikuotas Kubiliaus straipsnis „Aksiologinis požiūris į literatūros kūrinį“, nes tarybiškumas čia nesiriboja viena ar keliomis tik formaliai su tekstu susijusiomis pastraipomis. Čia, kaip ir 1961 m. rašytame straipsnyje „Socialistinio humanizmo keliu“, sunku atskirti, kur yra autorinis žodis, kur „pyliavos“. Tarybiškai pakiliu stiliumi Kubilius dėsto tarybinės literatūros estetiką ir istoriją, ypač diplomatiškai, be jokios kritiškos gaidos atsiliėpdamas apie pokarį:

36 Straipsnis perspausdintas Maskvoje išleistame straipsnių rinkinyje *Современная литературная критика: Вопросы теории и методологии*. Москва: Наука, 1977, p. 256–271.

37 Vytautas Kubilius, „Kritika – specifinis mąstymo būdas“, in: *Šiuolaikinės kritikos problemos*, Vilnius: Vaga, 1975, p. 81.

38 *Ibid.*, p. 102.

39 Vytautas Kubilius, *Problemos ir situacijos*, p. 232–252.

Pirmuosiuose tarybinės lietuvių literatūros kūriniuose šią figūrą [vertybių subjekto – EB] gaubia revoliucinio prometeizmo aureolė. [...] Prometėjiškos figūros santykis su vertybėmis – apologetiškas: tai šventas žinojimas, atėjęs iš istorijos gelmių, pranokstąs individualią būtį savo globaliniu mastu („Didis kelias! Bolševiko kelias. / Aplink žemę keturis kartus!“ – S. Nėris)⁴⁰; Pokario metais literatūroje dominavo pirmuosius socializmo daigus globojanti teigimo dvasia, o išsivysčiusio socializmo literatūroje [...].⁴¹

Panašių diplomatiškų formuluočių ir stilistinių klišių gausu visame tekste; straipsnyje krinta į akis pabrėžtai dažnas epiteto „tarybinis“ bei kitos tarybiškumo konotacijas turinčios leksikos vartojimas. Socrealizmo estetika straipsnyje grindžiama Vytauto Montvilos, Salomėjos Nėries, Antano Venclovos, Kosto Korsako, Antano Jonyno kūrybos pavyzdžiais; tekste apskritai gausu protarybiškų citatų. Net mirties temos svarbą brandaus socializmo literatūrai Kubilius iliustruoja Vytauto Petkevičiaus romano *Grupė draugų* analize, o Vinco Mykolaičio-Putino eilėraščių rinkinį⁴² vos pamini greta Alfonso Bieliausko *Kauno romano* ir Mykolo Sluckio *Saulės vakarop*. Be sau būdingos ironijos, tarybiškai pakiliai priminęs romano turinį („Romano herojai – veiksmo žmonės, perėję su šautuvu rankose karo ir pokario metus, užėmę vadovaujančius postus, ryžtingai sprendę daugelio likimą pagal žūtibūtinės kovos logiką – kas ne su mumis, tas prieš mus!“⁴³), autorius apibendrina:

Mirties brūkšnys, kertantis V. Petkevičiaus romano centrą, – tai pasiaukojimo dideliems tikslams tragika ir kategoriškas įspėjimas: komunistas privalo grįsti savo veiklą tvirtais idėjiniais postulatais ir didžiomis moralinėmis vertybėmis.⁴⁴

Stiliaus požiūriu šis Kubiliaus rašinys taip pat keistas: apie pokario literatūrą rašoma patetiškomis klišėmis, neįprastai „neornamentuotai“, be dinamiškų meta-

40 Vytautas Kubilius, „Aksiologinis požiūris į literatūros kūrinį“, in: *Lietuvių literatūra šiuolaikinėmis socializmo sąlygomis*, Vilnius: Vaga, 1986, p. 92.

41 *Ibid.*, p. 98.

42 Čia neįvardytas net rinkinio pavadinimas, tuo tarpu vėlesnėje straipsnio redakcijoje rinktinėje kaip naujo literatūros etapo ženklai minimi Michailo Bulgakovo *Meistras ir Margarita*, Mykolaičio-Putino *Langas* (Vytautas Kubilius, *Problemos ir situacijos*, p. 47).

43 Vytautas Kubilius, „Aksiologinis požiūris į literatūros kūrinį“, p. 102.

44 *Ibid.*, p. 103.

forų, be kontrastiškų sugretinimų, be kubiliškos žodžio energijos. Literatūros procesas komentuojamas lyg akademinės literatūros istorijos skyriuje, nė mažiausios užuominos į atsiribojimą ar ironiją. Nesuprantama, vardan ko taip rašyta, koks turinys gintas, nes patikėti, jog tai Kubiliaus autentiškas žodis, neleidžia nei stilius, nei kitų jo darbų kontekstas. Beje, *Lietuvių literatūra šiuolaikinėmis socializmo sąlygomis* buvo planinis instituto mokslininkų straipsnių rinkinys, kuriame įdėti dar du Kubiliaus tekstai: „Sąlyčiai su šiuolaikine užsienio literatūra“ ir „Tarybinė lietuvių literatūra užsienio kritikos veidrodyje“⁴⁵. Galbūt vardan jų Kubilius rašė pirmąjį? Paskutiniajam jokios tarybiškumo „aukos“ nereikėjo, nes jame referuojama apie lietuvių tarybinės literatūros vertimus į užsienio kalbas (daugiausia socialistinėse šalyse) bei tenykštės kritikos atsiliepimus. Pasak Kubiliaus, „Lietuvių literatūra plito kaip socialistinės meninės kultūros apraiška“⁴⁶, todėl ji pirmiausia domino tokios pačios „meninės kultūros“ šalis. O štai straipsniui „Sąlyčiai su šiuolaikine užsienio literatūra“, kuriame lietuvių literatūra funkcionuoja ne „pasaulinės socialistinės literatūros“, o „pasaulinės literatūros“ kontekste, ideologinis alibi gal ir buvo reikalingas. Autoriui rūpėjo lietuvių literatūros modernizacija bei ją pasiekiantys impulsai iš Vakarų literatūros. Kubilius rašo apie sąlyčius tarp Romualdo Lankausko ir Ernesto Hemingway’aus, tarp Romualdo Granausko ir Williama Faulknerio, tarp Petro Dirgėlos, Birutės Baltrušaitytės ir Johanneso Bobrowskio, tarp Jono Juškaičio, Marcelijaus Martinaičio, Antano A. Jonyno ir Rainerio Marios Rilke’s kūrybos. Sauliaus Tomo Kondroto ir Gabrielio García’os Márquezo pora atsidūrė išnašoje ir net su nuoroda į rusišką šaltinį, veikiausiai stengiantis apeiti cenzūros draudimą minėti emigravusį rašytoją. Tik pabaigoje Kubilius parašo ritualinį sakinį: „Brandžiuose lietuvių rašytojų kūriniuose pasaulinės literatūros modeliai ir konvencijos figūruoja kaip konkrečios tikrovės tyrimo instrumentai, pajungti ideologiniams socialistinio meno uždaviniams“⁴⁷. Taigi to paties autoriaus, tame pačiame leidinyje esantys trys tekstai skiriasi iki beveik neatpažįstamos vieno iš jų autorystės. Įtraukdamas tarybiškąjį straipsnį į rinktinę *Problemos ir situacijos*, Kubilius ne tik pakeitė pavadinimą, bet ir gerokai jį „atitarybino“, išmesdamas, pavyzdžiui, tokius pasažus:

45 Šis straipsnis, pasirašytas A. Stankaus pavarde, anksčiau buvo publikuotas *Pergalėje* (1977, Nr. 9, p. 188–192; Nr. 12, p. 182–186).

46 Vytautas Kubilius, „Tarybinė lietuvių literatūra užsienio kritikos veidrodyje“, in: *Lietuvių literatūra šiuolaikinėmis socializmo sąlygomis*, p. 417.

47 Idem, „Sąlyčiai su šiuolaikine užsienio literatūra“, in: *Lietuvių literatūra šiuolaikinėmis socializmo sąlygomis*, p. 385.

Tikrovės pavidalai, perėję meninio abstrahavimo prizmę ir paliesti grožio nuojautos, virsta apibendrinančiomis reikšmėmis ir veiksmo sugestijomis (kiek komjaunuolių troško gyventi kaip Pavlas Korčiaginas, N. Ostrovskio romano herojus!)⁴⁸; Literatūra – galinga jėga [...]. Ji jaučia moralinę atsakomybę už esamą padėtį ir kupina intelektualinio ryžto kalbėti apie viską. Ji turi aukštą stebėjimo tašką – socializmo idealus, iš kur matyti pasaulio kaitos perspektyva. Todėl tarybinė literatūra drąsiai imasi apžvelgti esminius žmogaus išorinės bei vidinės situacijos pakitimus mokslo ir technikos revoliucijos sąlygomis [...].⁴⁹

Sunku patikėti, kad tai parašė Kubilius, nebent tarpininkaujant redaktoriui. Tokia mintis kilo palyginus dvi to paties sakinio redakcijas – kolektyviniame straipsnių rinkinyje ir autorinėje rinktinėje:

Pokario metais literatūroje dominavo *pirmuosius socializmo daigus* globojanti teigimo dvasia, o *išsivysčiusio socializmo literatūroje* stiprėja objektyvi, neretai kritiška gyvenimo reiškinių analizė.⁵⁰

Pokario metais literatūroje dominavo *pirmuosius tarybinės valdžios žingsnius* globojanti „teigimo dvasia“, *virtusi galų gale bekonfliktišku tikrovės vaizdavimu, o dabartinėje literatūroje* kritiška gyvenimo reiškinių analizė laikoma būtinybe.⁵¹

Būtinybė tikėti „revoliuciniais idealais“ vėlesniame teksto variante virto būtinybe tikėti „idealumu“. Tais pačiais 1986 m. išleistoje studijoje *Žanrų kaita ir sintezė* Kubilius ne tik „orientuojasi į mokslinį kanoną“, bet ir bando kritiškai įvertinti tarybinę tikrovę. Tai daro ne tiesiogiai, o pasitelkdamas savos rūšies Ezopo kalbą, šiuo atveju – istorinio perkėlimo principą. Apibūdindamas klasicizmą kaip istorinį meno tipą, Kubilius išryškina tuos jo bruožus, kurie daugeliu momentų „kompetentingam“ skaitytojui asocijuojasi su socialistiniu realizmu. Kritikas nekelia sau tikslo mokliškai palyginti šias dvi estetikas, atskleisti tipologinius kai kurių jų principų panašumus – kažin ar tai būtų buvę leista. Jis tikisi, kad skaitytojas pats perkels klasicizmo apibūdinimus, o kartu ir kritišką vertinimą socialistinio realizmo tikrovei.

48 Idem, „Aksiologinis požiūris į literatūros kūrinį“, p. 89.

49 *Ibid.*, p. 98.

50 *Ibid.*, išskirta cituojant.

51 Vytautas Kubilius, „Vertybės imperatyvas“, in: *Problemos ir situacijos*, p. 38, išskirta cituojant.

Kad ir kokiuose siauruose rémuose buvo uždarytas menas (kurti idealias žmogaus elgesio normas, skiepyti paklusnumą esamai tvarkai, moralizuoti ir linksminti karaliaus dvarą⁵²), jis vis tiek prasiveržė į žmogaus egzistencijos gilumą.⁵³

Dvigubo skaitymo kodas taip pat matyti studijos skyriuje apie romantizmą „Maištas prieš tvarkos principą ir menų integracija“. Romantizmo aksiomas – talento prigimties iracionalumą, kūrybiškumą, vaizduotės galią – Kubilius eilinį kartą netiesiogiai priešino socialistinio realizmo menininko sampratai. Romantizmo pasaulėjautoje pabrėždamas laisvės, maišto, nerimo, griovimo, naujumo ieškojimo pradus, kritikas juos sutelkė klasicizmo, o netiesiogiai – ir socialistinio realizmo ideologijos kritikai.

Koks gi čia proto triumfas, kai per naktį valdžios agentai išpjauna tūkstančius kitaip galvojančių (Baltramiejaus naktis), kai žmogaus vertę lemia socialinė kilmė ir pinigai⁵⁴; Žmogaus asmenybė nėra tik visuomeninių aplinkybių supresuotas produktas ar besisukantis valstybės mechanizmo sraigtelis⁵⁵; Laisvė yra pirmoji sąlyga kūrybinei jėgai prabilti visu balsu. Jai negalima nustatyti maršrutų ir reiškimosi formų [...].⁵⁶

Kubilius aistringai tapatinosi su romantine pasaulėjauta kaip su autentiška žmogaus egzistencija, iškalbingai paliudydamas tai eseistiniu stiliumi:

Reikia pajusti pasaulį kaip nebaigtą, kintančią, neišsemiamą sistemą. Tu esi jos dalelė, tokia pat nebaigta, bet įeini į debesį, medžio šaką, žolę, protėvių dulkes, rydinos gamalą. Todėl tavo erdvė bekrastė, kaip ir tavo laikas. Būtis – tai vientisas chaoso bangavimas, kur viskas jungiasi, maišosi, pereina vienas į kitą, kur tu banguoji kartu su gigantiškais žvaigždynais ir vienadienės peteliškės likimu.⁵⁷

Kita vertus, su socialistinio realizmo estetika Kubilių suartina pritarimas visuomeninei meno funkcijai. Pasisakydamas prieš stiprėjančias masinės kultūros,

52 Sovietmečiu kai kurie valdžios pasitikėjimą pelnę kritikai neoficialiai buvo vadinami „dvaro kritikais“.

53 Vytautas Kubilius, *Žanrų kaita ir sintezė*, p. 19.

54 *Ibid.*, p. 29.

55 *Ibid.*, p. 30.

56 *Ibid.*, p. 31.

57 *Ibid.*, p. 30.

popso apraiškas 9-ojo dešimtmečio literatūroje, kritikas reikalauja, kad menas būtų socialus, veiksmingas ir dvasingas. Kai toliau apibendrinamas teigia, jog „Šiuolaikiniame pasaulyje socialistinė literatūra yra turbūt vienintelė literatūra, kuri suvokia save kaip kilnių idealų ir dvasinio potencialo jėgą, einančią į mases ir nepasiduodančią niveliuojančiam masinės kultūros poveikiui“⁵⁸, tai akivaizdu, kad ši frazė nėra tik paprastas ritualinis gestas, kad joje slypi dalis paties kritiko nuostatų. Tokia pozicija čia traktuojama kaip savotiškas donkichotiškumas, jai iš dalies pritariama, kartu suprantamas šypsenos vertas jos nerealumas. Panaši dvi-lypė tonacija girdėti iš pirmo žvilgsnio tik perkūnsarginiame teiginyje: „Mūsų literatūra stovi už devynių kalnų nuo žmonių susvetimėjimo, vienatvės ir bejėgiškumo pasaulėjautos, nuo istorijos akligatvių filosofijos“⁵⁹.

Taigi meno socialumo, visuomeniškumo, humaniškumo aspektais Kubiliaus estetika buvo artima teorinėms socialistinio realizmo deklaracijoms. Pristatymo veiksmas visada dvilypis: tuo pat metu jis jungia laisvę ir priklausomybę, pasipriešinimą ir kapituliaciją, atsitolinimą ir sugrįžimą. Vidinė drama tekste įsikūnija svetimo ir savo balso įtampomis bei supanašėjimais. Kubilius visuomet norėjo būti vientisas – ir tada, kai tikėjo revoliuciniais idealais, kai trūško „drebėti iš įtamos kaip kulkosvaidis“, ir tada, kai stėjo opozicijon socialistinei realybei. Bet nė vienu atveju toks nebuvo. Kovinguose jaunystės tekstuose esama slauto dialogo su ankstesniu „buržuaziniu“ savimi bei tokia pačia buvusią aplinką; monografiją apie Julijų Janonį rašęs dar ir dėl to, kad paradoksaliai pasiteisintų, kad įrodytų „aniems“, jog Lietuvoje egzistavo socialinė nelygybė, skurdas, pažeminimas. Tačiau socialistinė tikrovė virto skausminga buvusių idealų parodija, kuri reikalavo ją traktuoti rimtai. „Herojus“ pakluso ir tapo moralinio kompromiso žmogumi. „Pasižiūrėkite, kaip gyvena tarybinė buržuazija“⁶⁰, – droviai juokavo manydamas, kad rodo paveikslus jo bute apsilankiusiam Amerikos lietuviui, o iš tiesų – saugumiečiui. Kokia Kubiliui buvo tikroji autoironijos kaina, liudija *Dienoraščiai*. Juose likusius pareiškimus galėtume lengvai nuneigti, sakydami, kad Kubilius pernelyg griežtai save vertino, kad iki atskiro „buržuazinio“ buto jis ilgai vargo komunaliniame ir t.t., bet esmė ne čia. Svarbu, kaip Kubilius jautėsi pats, o jautėsi tapęs naujuoju hibridu. Slaptas, negailestingai atviras pokalbis su savimi dienoraščio puslapiuose

58 *Ibid.*, p. 46.

59 *Ibid.*, p. 173.

60 Vytautas Kubilius, „Pro domo sua“, in: Vytautas Kubilius, *Literatūra istorijos lūžyje*, p. 331.

jam galbūt buvo vienintelis būdas išlikti, tegu ir balansuojant ant prisitaikymo briaunos viešajame diskurse.

Albertas Zalatorius, kuriam psichologinė tiesa buvo labai svarbi kūrinio meniškumo dalis, turbūt neatsitiktinai 1994 m. kaip vieną iš depresijos įveikos receptų lietuvių literatūrai siūlė vaizduoti išgyventą prisitaikymo dramatiškumą⁶¹. Tą pačią mintį 1991-ųjų pradžioje kėlė ir Vanda Zaborskaitė:

neturime giliai analizuojančios save ir laiką, reflektuojančios ir vertinančios autobiografijos [...] dabar gal šitokiai kūrybai norėtų ir galėtų atsidėti daugelis. Joje iš vidaus skleistųsi baisios ir tragiškos epochos žmogus – su savo paklydimais ir svarstymais, abejonėmis ir apsisprendimais. Tai būtų unikalios patirties literatūra. Joje, išaugusioje iš kančių ir sumaiščių, atsistotų žmogus, kuris savo patirtimi būtų – tuo galima neabejoti – ne mažiau įdomus ir vertingas, negu tas, kuris grįžęs iš tremties arba savo amžių išseivijoje nugyvenęs.⁶²

Nenorėčiau, kad žvilgsnis į sovietmečio literatūros kritiką iš prisitaikymo perspektyvos būtų suprastas kaip jos „nuherojinimas“, kaip nemanau, kad savo knygoje esu ją „suherojinusi“. Tiesiog anksčiau buvo pabrėžti atsitolinimo nuo oficialiosios linijos momentai, dabar – paryškinti taikymosi ženklai. Kiekviena žiūra išdidina kurį nors vieną aspektą, ir šį sąlygiškumą būtina turėti omeny.

Šiame straipsnyje peržvelgta tik nedidelė Kubiliaus tekstų dalis, todėl daryti kokias nors konkretesnes išvadas apie jo vietą sovietmečio kritikos prisitaikymo skalėje dar būtų anksti. Tam būtina turėti prieš akis ir kitų sovietmečio kritikų tekstus su jų prisitaikymo išsklotinėmis. Šiuo požiūriu ypač domintų Zalatoriaus darbai. Kita vertus, tekstuose likę prisitaikymo ženklai turėtų būti svarbūs ne tiek kaip įkalčiai, galį nulemti labiau ar mažiau garbingą vietą sovietmečio kritikos prisitaikymo skalėje, o kaip pati teksto drama: savo/svetimo balso įtampos, jų skirtis ir tapatybė.

61 Albertas Zalatorius, „Mūsų literatūros depresija: simptomai, priežastys, prognozės“, in: Albertas Zalatorius, *Literatūra ir laisvė*, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 102.

62 Vanda Zaborskaitė, *op. cit.*, Vilnius: Tyto alba, 2002, p. 692.

The Metaphor “Silent Resistance” and Strategies of Conformism in Soviet Literary Criticism

Summary

The article strives for establishing a new approach towards Soviet Lithuanian literary criticism. It questions the use of the metaphor “silent resistance” and discusses different types of critics’ attitudes. Instead of following the usual opposition between resistance and collaboration, the article introduces an additional third category, conformism.

The research relates Soviet literary criticism to the position of conformism and investigates its textual representations mostly in the works by Vytautas Kubilius, written during the 1970s and 1980s. The article highlights the Soviet inclusions in the texts and reveals their connection with various circumstances (the place and time of publication, etc.).

Key words: Soviet, literary criticism, “silent resistance”, Vytautas Kubilius, conformism, Aesopian language.
